

Aleksandra Kuczyńska

Komunikacja nie wprost : o znaczeniu symboliki sztuki pradziejowej na przykładzie paleolitycznych figurek antropomorficznych

Acta Humana nr 2, 77-86

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mgr Aleksandra Kuczyńska

Uniwersytet Rzeszowski

Komunikacja nie wprost – o znaczeniu symboliki sztuki pradziejowej na przykładzie paleolitycznych figurek antropomorficznych

Jednym z najbardziej zagadkowych i jednocześnie inspirujących zagadnień sztuki najdawniejszej są znaleziska figurek, rytów i malowideł przedstawiających postacie ludzkie, od Europy aż po Syberię, których powstanie określa się na około 40–10 tysięcy lat temu. Wyróżniono kilka rodzajów przedstawień: kobiece, męskie, antropomorficzne i antropozoomorficzne. Cechuje je znaczny indywidualizm, ale można zauważyć pewne podobieństwa w stylu, technice wykonania, materiale oraz miejscu znalezienia.

Ogólnie rzecz biorąc, w okresie magdaleńskim (17–12 tysięcy lat temu) dominował model schematycznych postaci kobiecych (od terenów dzisiejszej Hiszpanii, aż po Czechy i Polskę), podczas gdy bardziej realistyczne postacie męskie mają cechy zwierzęce, pozwalające na interpretowanie ich jako przedstawienia czarowników (Francja). W okresach wcześniejszych sytuacja jest bardziej skomplikowana. Postacie są realistyczne i silnie zindywidualizowane. Jedynie w kulturze Willendorf–Kostenki¹, sięgającej od Czech i Słowacji po zachodnią Rosję, podobieństwo statuetek jest znaczne. Zdecydowana większość to postaci kobiece, w których wyeksponowano biust, pośladki, biodra, brakuje przy tym zaznaczenia elementów twarzy, a ujęcia rąk i nóg są schematyczne. Wiele z nich jest otyłych lub w ciąży. Jedynie jedno przedstawienie męskie z okresu graweckiego z Czech (30–20 tysięcy lat temu) nie budzi wątpliwości co do rodzaju płci, pozostałe znaleziska określane są jako antropomorficzne. W każdym okresie występowały symbole żeńskie i męskie w postaci rytów, malowideł i rzeźb. Ponowna analiza przedstawień pozwoliła na weryfikację danych, dzięki czemu stwierdzono, że część z nich omyłkowo została uznana za wyobrażenia kobiece. W rzeczywistości są to postacie męskie lub dwupłciowe. Niekiedy schematyzm ich formy nie pozwala na dookreślenie rodzaju płci, stąd określa się je jedynie jako antropomorficzne.

¹ 25–20/16 tysięcy lat temu.

W ostatnich latach badania archeologiczne przyniosły zaskakujące odkrycia kolejnych przedstawień antropomorficznych z Niemiec, Rosji, a także Polski, które wzbogaciły dotychczasowe zbiory i dostarczyły nowych informacji. Stąd też trwają nieustanne dyskusje na temat ich funkcji i znaczenia, a także autentyczności. Ze względu na to, że większość z nich interpretowana była jako kobiece, na nich skupiła się uwaga badaczy. Wielokrotnie podejmowano próbę wyjaśnienia ich znaczenia, co zaowocowało licznymi teoriami, w których klasyfikowano je jako kobiece bóstwa, utożsamiane z Wielką Matką (M. Gimbutas), kapłankami (Z.A. Abramowa), duchami przodków (C. Schuchhardt, F. Hancar, G. Bogoraz, P.P. Efimienko), wizerunkami bóstw-matek (O. Menghin), symbolami płodności i dostatku (S.N. Zamât nin²), kobiecymi duchami – paniami żywiołów i zwierząt – opiekunami płodności (A.P. Okładnikow), kobietami-matkami i kobietami-rodzicielkami (A.F. Anisimow), duchami chorób (D.E. Chajtnun). Ponadto związane były z czynnościami magicznymi, zwłaszcza łowieckimi (S.N. Guščin), lub kultem zmarłych (Okładnikow)³. Uznawano je także za przejaw symboliki numerycznej i związanej z kalendarzem (A. Marshack), traktowano jako wizerunki zmarłych, talizmany, dary wotywno, dary grobowe, obiekty seksualne lub jako zabawki dla dzieci (E. Piette)⁴. Obecnie obserwuje się tendencję do wykorzystywania kobiecych przedstawień w badaniach nad strukturą demograficzną i organizacyjną społeczeństw paleolitycznych (L. McDermott⁵, J.P. Duhard, P.C. Rice⁶).

Szczegółowy opis przedstawień, ich formy oraz wskazanie miejsca znalezienia nie wyczerpują informacji, których odczytanie umożliwia określenie znaczenia przedmiotu w kulturze pradziejowej. Wieloletnie badania pozwoliły na analizę takich zagadnień, jak materiał, technologia, układ przestrzenny stanowiska, charakter osadnictwa, migracje, i skonfrontowanie ich z przedstawieniami antropomorficznymi. Uzyskane wyniki dają możliwość stworzenia w miarę pełnego obrazu struktury i relacji społecznych oraz znaczenia sztuki pradziejowej.

² Początkowo Zamât nin uważał, że dla kultury oryniackiej charakterystyczny jest kult płodności (i związane z nim figurki rozpatrywał jako boginie płodności i dostatku), a dla kultury magdaleńskiej – kult magii i łowiectwa. W późniejszych tekstach łączył wszystkie żeńskie przedstawienia z magią i łowiectwem, zwracając uwagę, że w okresie magdaleńskim nastąpił ich największy rozwój. Zob. С.Н. Замятин, *Очерки по палеолиту*, Москва–Ленинград 1961, s. 54 (S. N. Zamât nin, *Očerki po paleolitu*, Moskva 1961, s. 54).

³ Z. Krzak, *Od matriarchatu do patriarchatu*, Warszawa 2007, s. 36–37.

⁴ R. White, *The Woman of Brassempouy: A Century of Research and Interpretation*, „Journal of Archeological Method and Theory” 2006, nr 4, s. 252–304.

⁵ Zob. L. McDermott, *Self-Representation in Upper Paleolithic Female Figurines*, „Current Anthropology” 1996, nr 37.

⁶ J.P. Duhard, *The Shape of Pleistocene Woman*, „Antiquity” 1991, nr 248, s. 552–561; J.P. Duhard, *Upper Paleolithic Figures as a Reflection of Human Morphology and Social Organisation*, „Antiquity” 1993, nr 254, s. 83–91.

Figurki powstawały pod wpływem warunków społeczno-ekonomicznych, w których były tworzone. Dlatego nie tylko odzwierciedlają zachowania, rytuały, ale również konstytuują stosunki władzy i relacje społeczne. W tym kontekście sztukę możemy rozpatrywać jako czynnik społeczno-polityczny, którego wpływ obserwowany jest od momentu pojawienia się najwcześniejszych form symbolicznych⁷.

Wyobrażenia antropomorficzne są cennym źródłem informacji o społeczeństwie, w którym powstawały, gdyż dzięki zakodowaniu pewnych znaczeń pełniły ważną rolę w komunikacji i stanowiły istotny przejaw światopoglądu. Badania predyspozycji psychologicznych i neurologicznych człowieka do artykulacji słów dowiodły, że prostym systemem językowym posługiwał się już neandertalczyk (100 tysięcy lat temu), a być może było to możliwe wcześniej⁸. Nie oznacza to jednak, że pomimo obecności języka, niektóre formy i treści nie mogły być zakodowane w przedstawieniach figuratywnych lub schematycznych znakach graficznych. Tradycję ustną mogło dopełniać użycie symbolicznego przedstawienia ikonograficznego. Pozwalało ono przekazywać informacje bezpośrednio, na przykład przez odzwierciedlenie określonych wyobrażeń, lub pośrednio⁹. Przyjmując złożoność zagadnienia symboliki pradziejowej, istotny staje się proces właściwego odczytywania sensów ówczesnych przekazów.

Interpretacja symboli pradziejowych jest bardziej skomplikowana, gdyż mamy do czynienia z symbolami abstrakcyjnymi i schematycznymi (znaki geometryczne, linie, proste wizerunki postaci ludzkich i zwierzęcych) oraz realistycznymi (szczegółowe przedstawienia ludzkie i zwierzęce, niekiedy w ruchu), których konotacja mogła być inna od tej, jaką wizerunki te mają współcześnie. Przedstawienie kobiety z wyeksponowanymi cechami płciowymi zapewne nie miało na celu wyrażania potrzeb seksualnych mężczyzn, ale łączyło się z szeroko rozumianą magią płodności. Jednocześnie te same znaki mogły przekazywać w pradziejach inne komunikaty. Ornamenty charakterystyczne dla wielu ozdób mogły symbolizować przynależność grupową i/lub społeczną. Do analizy symboli nie zawsze wystarczy wiedza potoczna badacza, ale również konieczne jest posiadanie wiedzy kulturowej (kultura materialna i duchowa) społeczeństwa, w którym przedmiot funkcjonował. Nieznajomość zasad, jakimi kierowali się członkowie grupy w życiu społecznym, może doprowadzić do błędnej interpretacji symbolu i niezrozumienia przekazu zakodowanego w komunikacie. Dopiero szczegółowa analiza struktur i zależności społecznych pozwala na zrozumienie przez badacza

⁷ J.D. Lewis-Williams, *Rock Art. And Ritual: Southern Africa and Beyond*, „Complutum” 1994, nr 5, s. 277–289.

⁸ W. Wildgen, *The Evolution of Human Languages. Scenarios, Principles and Cultural Dynamics*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Co 2004, s. 111–148.

⁹ A. Wierciński, *Antropologiczna koncepcja procesów symbolizacji*, [w:] *Symbol i poznanie. W poszukiwaniu koncepcji integrującej*, red. T. Kostyrko, Warszawa 1987, s. 182.

„języka” przedmiotu. „Ożywiony” przedmiot bowiem „opowiada” wtedy o swoim znaczeniu w przeszłości.

Spółczesność prądziejowa charakteryzowała myślenie mityczne, inaczej mówiąc – mito-logika. Jego specyfiką był związek sfery światopoglądowej, użytecznej i komunikacyjnej, a także brak podziału na *sacrum* i *profanum*. Myślenie „mitologiczne” łączy ze sobą związki i sensory: potoczne doświadczenie techniczno-użytkowe, komunikację kulturową, światopoglądową dziedzinę kultury. Sensy te współwystępują ze sobą jako specyficznie magiczny jeden sens synkretyczny, związany z tą samą czynnością lub działaniem. Inaczej mówiąc, kultura zdominowana przez myślenie „mitologiczne” – kultura prądziejowa, nie dzieliła się na trzy względnie autonomiczne sfery, ale tworzyła zróżnicowaną całość¹⁰. Przywołaną kulturę społeczeństw prądziejowych Anna Pałubicka określiła mianem „kultury typu magicznego”¹¹, podobnie jak Michał Buchowski¹². Andrzej Kowalski nazwał ją zaś magiczno-mityczną, czyli kulturą z wyodrębnioną wstępnie dziedziną symbolu¹³.

Podstawowym kryterium dla wyróżnienia typu kultury jest stwierdzenie wzajemnej relacji poszczególnych sfer kultury i praktyki społecznej: praktyki techniczno-użytkowej (tzw. baza ekonomiczna), sfery symboliczno-komunikacyjnej (komunikacja i integracja) oraz symboliczno-światopoglądowej (przekonania światopoglądowe, religia, dostarczanie motywacji). Sferę techniczno-użytkową odróżnia od symboliczno-komunikacyjnej sposób pojawiania się efektów działań; w przypadku tej pierwszej ich istnienie nie zależy od niczyjej interpretacji, podczas gdy sensory symboliczno-komunikacyjne pojawiają się wówczas, gdy nadawca i odbiorca dzielą się wspólnie przekonania i respektują reguły konwencji kulturowych¹⁴. Jedność tych dziedzin objawia się w postaci manifestowania przynależności grupowej przez jednakowy sposób wykonywania czynności techniczno-użytkowych, ustalony przez tradycję. Przestrzeganie norm sankcjonuje system światopoglądowy o charakterze magicznym. Czynności techniczno-użytkowe, komunikacyjne i symboliczne mają jednakowy status. Gdy sensory tych czynności tworzą synkretyczną całość, świadomość społeczna reprezentuje synkretyczno-magiczny typ kulturowy¹⁵.

¹⁰ J. Kmita, *Myślenie „mitologiczne” w świetle strukturalistycznej opozycji metonimii i metafory*, [w:] *Symbol i poznanie...*, op. cit., s. 149.

¹¹ D. Minta-Tworzowska, *Teoretyczne problemy interpretacji „sztuki” prądziejowej. Docieranie do znaczenia przestrzeni sztuki prądziejowej*, [w:] *Sztuka prądziejowa i wczesnośredniowieczna jako źródło historyczne*, red. B. Gediga, W. Piotrowski, Biskupin–Wrocław 2008, s. 26.

¹² M. Buchowski, *Racjonalność, translacja, interpretacja. O badaniu myślenia magicznego w antropologii i filozofii brytyjskiej*, Poznań 1990, s. 75.

¹³ A.P. Kowalski, *Symbol w kulturze archaicznej*, Poznań 1999, s. 8.

¹⁴ M. Buchowski, op. cit., s. 77–78.

¹⁵ *Ibidem*, s. 79.

Uznanie sztuki pradziejowej, funkcjonującej w tak określonym społeczeństwie, jako symbolizującej treści kulturowe jest zagadnieniem złożonym¹⁶. Skomplikowany zapis informacji w symbolach figuralnych przejawia się w różnorodności przedstawień, nieznajomości kodu do ich odczytania przez uczestników niewtajemniczonych, możliwości kodowania wielu wątków kulturowych w jednym wytworze. Z drugiej strony, pomimo niedogodności, pojawiają się pewne korzyści wykorzystania zapisu symbolicznego. Przedmioty mogą mieć zakodowane wiele informacji na małej powierzchni, przy pominięciu języka etnicznego. Złożoność przekazu małych form (przedstawienia figuratywne, ryty, schematyczne znaki graficzne) lub całych kompozycji (malowidła) wynika z tego, że był on zaszyfrowany nie tylko w formie i ornamentach, ale również w rodzaju zastosowanego materiału, technice wykonania, miejscu pozostawienia (przechowywania), sąsiedztwie innych przedmiotów, sposobie użytkowania przedmiotu itp. Każdy z wymienionych elementów był istotnym źródłem informacji, wchodzącym w skład całościowej wartości symbolicznej przekazu, a ich metaforyczny związek pozwalała na włączanie tego zespołu cech w system wierzeń i wartości grupowych.

Jedną z podstawowych różnic przedstawień antropomorficznych jest sposób ich prezentacji: realizm *versus* schematyczność. Przykłady figurek kobiecych z Francji zadziwiają szczegółowością w wyrażaniu cech twarzy (Brassempouy), dłoni (Laus-sel) lub okolic narządów płciowych (Monpazier). Natomiast specyfiką większości postaci z okresu magdaleńskiego jest przedstawienie ich formy za pomocą kilku linii (ryty z Dzierżysławia, Polska; Gönnersdorfu, Niemcy). Proces schematyzacji i uproszczenia kobiecych przedstawień magdaleńskich w stosunku do graweckich potwierdzałby hipotezę na temat powstawania symboli, w myśl której istotą trendów ewolucyjnych było dążenie do upraszczania, standaryzowania, miniaturyzowania formy znaków oraz kodowania narastających ilości informacji na mniejszej powierzchni zapisu¹⁷. Konkurencyjna hipoteza zakłada zanik treści symbolicznych, w miejscu których pojawiają się zjawiska o głęboko praktycznym sensie, odbijające świat realny. Oznacza to, że symbolizowanie świata zostało zastąpione jego odwzorowaniem¹⁸.

¹⁶ Wielu badaczy jest przekonanych o braku zdolności wyrażania form symbolicznych u społeczeństw paleolitycznych. N. Humphrey sugeruje, że twórcy pradziejowi nie mieli wystarczająco dużo rozwiniętych struktur mózgowych, co nie pozwalało im na myślenie symboliczne i komunikowanie form symbolicznych innym członkom grupy. Potwierdzeniem jego teorii mają być rysunki kilkuletniej autystycznej dziewczynki, które według autora wykazują silne podobieństwo do przedstawień sztuki jaskiniowej. Ponadto uważa, że zdolność rysowania nie jest oznaką zdolności językowych ówczesnych społeczeństw. Zob. N. Humphrey, *Cave Art. Autism and the Evolution of the Human Mind*, „Cambridge Archaeological Journal” 1998, nr 8/2, s. 165–191. Podobieństwo form przedstawień prezentowanych przez Humphreya jest jednak subiektywne i nie dowodzi prawdziwości zakładanej hipotezy.

¹⁷ A. Wierciński, op. cit., s. 185–186.

¹⁸ D. Minta-Tworzowska, op. cit., s. 31.

Sam sposób „odczytywania” formy przedstawienia może okazać się skomplikowaną czynnością. Dzięki powtórnej analizie wiele z wyobrażeń kobiecych zostało zakwalifikowanych jako antropomorficzne (nie uwzględniono w nich żadnych cech wskazujących na płęć) lub męskie (proporcje ciała lub obecność cech płciowych nie pozostawiają wątpliwości, co do charakteru wyobrażenia). Jednocześnie w przypadku niektórych z nich (Milandes, Francja; Trou Magrite, Belgia; Dolní Věstonice, Czechy) przyjmuje się, że są to rzeźby hermafrodytów i w zależności od sposobu interpretacji (zmiany perspektywy obserwacji) mogą wyobrażać kobietę lub mężczyznę, np. głowa i piersi kobiece po odwróceniu figurki o 180° stopni okazują się być męskimi jądrami i penisem. Ponadto inne przedstawienia (Мезинь [Mezin’] Ukraina) łączą w sobie cechy kobiet, mężczyzn i ptaków. Taka forma wyraża przekonanie społeczne o łączności lub przemianie natury i człowieka oraz o ich harmonijnym związku. Świadomość ta jest elementem szerszej wiedzy o strukturze i zasadach panujących w świecie przyrody.

Kolejnym aspektem badań jest ornamentyka przedstawień. Wiele z nich ma bowiem wyryte kreski, złobki, dołki i punkty, których znaczenie jest równie zagadkowe, jak i forma samego wyobrażenia. Wiele interpretacji oscyluje wokół założenia, że zdobnictwo łączyło się z przekonaniem o sprawczej mocy ornamentu. Celem zdobnictwa nie było uzyskanie wrażenia estetycznego, gdyż jako element myślenia mitycznego miało wywołać określony stan rzeczywistości.

Badania przedstawień ujawniają znajomość i zainteresowanie społeczeństwa pradziejowego rytmem – powtarzalnością długich ciągów kresek i punktów, które mogą odzwierciedlać procesy cykliczne, powtarzające się zjawiska astronomiczne jako naturalne regulatory rytmu życia społeczności. Cechę taką wykazują figurki kobiece z Laussel (Francja) oraz Dolní Věstonice (Czechy), a także płytką z kości zwierzęcej z Мальты (Mal’ty, Rosja) oraz bransoletka z Мезиня (Mezinâ, Ukraina). Ornamenty w postaci regularnych kresek i punktów nasuwają myśl o symbolicznej łączności Księżyca, węży, wody, jako oznaczające płodność i cykliczne odradzanie się życia¹⁹. Niektórzy badacze (A. Marshack) przyjmują również znajomość kalendarza astronomicznego u społeczeństw paleolitycznych, a także umiejętność wykonywania prostych obliczeń. Wskazywałoby to na obecność prostego systemu znaków i oznaczeń, tworzącego tzw. artificial memory²⁰. Inni badacze (O. Soffler) przyjmują założenie, że nacięcia interpretowane jako ozdoby

¹⁹ R. Sadowski, *U źródeł symboliki astronomiczno-numerycznej*, [w:] *Symbol i poznanie...*, op. cit., s. 107–118.

²⁰ A. Prous, *Stylistic Units in Prehistoric Art Research*, [w:] *Coordination Technology for Collaborative Applications: Organizations, Processes and Agents*, red. W. Conen, G. Neumann, Verlag: Springer 1998, s. 283–296; J.F. Hoffecker, *Innovation and Technological Knowledge in the Upper Paleolithic of Northern Eurasia*, „*Evolutionary Anthropology*” 2005, nr 14, s. 186–198.

i części stroju, pojawiające się na powierzchni figurek, chociaż niewątpliwie posiadały walor estetyczny, mogły pełnić bardziej złożoną funkcję. Przez odpowiednie ozdoby – bransolety, naszyjniki, diademy – figurki mogły odzwierciedlać rzeczywiste relacje społeczne. Z jednej strony manifestowały świadomość indywidualną, z drugiej – hierarchizowały społeczeństwo²¹.

Szczególnym rodzajem informacji „zapisanych” w przedstawieniach antropomorficznych jest surowiec, z którego zostały one wykonane. Wybór odpowiedniego materiału nie był bowiem przypadkowy i zmieniał się w zależności od regionu osadnictwa. Potwierdza to figurka z Willendorf (Austria), gdyż została wyrzeźbiona w drobnoziarnistym, porowatym wapieniu, który nie pochodził z okolicy, a ona sama prawdopodobnie nie została wykonana na miejscu²². Ponadto niektóre stanowiska świadczą o tym, że społeczeństwa preferowały określony materiał, na przykład margiel w Костенках (Kostenkah) czy cios mamuta w Авдееве (Avdeevе, Rosja) i Brassempouy (Francja). W Костенках procent wyrobów z margla był znaczny: na ponad 100 figurek kobiecych lub ich fragmentów z margla, przypadają jedynie trzy statuetki wykonane z ciosu mamuta, tak popularnego na innych stanowiskach. Dostęp do surowca nie miał w tym przypadku większego znaczenia. Oznacza to, że wybór materiału do wykonania rzeźby był spowodowany inną niż praktyczna pobudką. Jednak fenomenem jest obecność figurek wykonanych z gliny na stanowiskach czeskich i rosyjskich, gdyż upowszechnienie tego materiału miało miejsce dopiero kilkanaście/kilkadziesiąt tysięcy lat później. Zmiana gliny w ceramikę w czasie wypalania w ogniskach miała oznaczać proces produkcji i destrukcji symboli wykonanych z gliny w czasie aktów obrzędowych²³.

Niektóre przedstawienia zostały znalezione w pobliżu nagromadzenia ochry lub bezpośrednio były nią pokryte (Mauern, Niemcy). Ze względu na to, że społeczeństwa prądziejowe znały i stosowały różne barwniki i dodatki, uzyskując w ten sposób zróżnicowane odcienie i kolory w zależności od pory roku, obrzędu i rytuału, można przypuszczać, że kolory w przeszłości miały znaczenie symboliczne. Barwniki uzyskiwano, stosując różne metody, między innymi ochrę podgrzewano do wysokiej temperatury, a następnie mieszano z innymi barwnikami, by uzyskać żądany odcień. Malowano pędzlami, palcami, ustami i kośćmi ptaków²⁴. Wykonanie figurek brzemiennych kobiet z użyciem ochry potwierdza symboliczną relację

²¹ O. Soffer, J.M. Adovasio, D.C. Hyland, *The „Venus” Figurines*, „Current Anthropology” 2000, nr 41, s. 511, 524.

²² Ch. Witcombe, *Women in Prehistory. The Venus of Willendorf*. Online. Protokół dostępu: <http://witcombe.sbc.edu/willendorf/willendorfdiscovery.html>, data dostępu: 15.12.2010.

²³ J. Svoboda, *The Gravettian on the Middle Danube*, „Paleo” 2007, nr 19, s. 203–220.

²⁴ A. Nowell, *From A Paleolithic Art to Pleistocene Visual Cultures (Introduction to two Special Issues on „Advances in the Study of Pleistocene Imagery and Symbol Use”)*, „Journal of Archaeological Method and Theory” 2006, nr 13/4, s. 239–249.

czerwonego barwnika i kobiecości (płodności) oraz zdolność kobiety do dawania nowego życia²⁵. Znajomość zróżnicowanych technik, odcieni kolorów oraz ich zastosowanie, a także znaleziska z ochrą o charakterze symbolicznym dowodzą znaczenia barwników jako istotnych nośników informacji o wierzeniach i uczuciach członków społeczeństw paleolitycznych. Jednak dopiero wnikliwe badania pozwalają na zrozumienie systemu komunikacji i złożonego światopoglądu ich twórców.

Przy badaniu kierunków przepływu myśli w perspektywie geograficznej wykorzystano również analizę przestrzenną występowania przedstawięń. Pozwala ona określić nie tylko to, w jaki sposób grupy kontaktowały się ze sobą. Styl przedstawiania postaci antropomorficznych w kulturze Willendorf–Kostenki (Kostenki) skłania do przyjęcia hipotezy o dalekosiężnych kontaktach i migracjach interregionalnych. Przedmiotem wymiany między grupami była kultura duchowa, łącząca elementy światopoglądu. Z drugiej strony analiza przestrzenna wskazuje na granice kulturowe (osadnicze). Na tej podstawie stwierdzono (M. Joachim), że malowidła jaskiniowe służyły w celach demarkacyjnych terytorium, zamieszkiwanego przez różne grupy kultury magdaleńskiej. Granice osady mogły wyznaczać również figurki z ciosu mamuta na stanowisku Kostenki (Kostenki), zdeponowane na krańcach osadnictwa.

Przedstawienia antropomorficzne z pewnością były częścią złożonego systemu komunikacji. Liczba około 400 rytów na płytkach w Gönnersdorf dowodzi ich istotnego znaczenia w systemie informacyjnym, jednakże nie do końca wiadomo, jakie rodzaje informacji były przez nie przekazywane.

Komunikowanie pewnych stanów rzeczy przez formy, materiał oraz sposób wykonania przedmiotu nosi nazwę poznawczej funkcji przedstawięń symbolicznych. Nie jest to jednak komunikacja wprost, ponieważ zmusza odbiorcę do poszukiwania wyjaśnień dla spostrzeżonych właściwości dzieła²⁶. Dla społeczeństw, w których przedstawienia powstały, komunikaty przekazywane za pomocą wyobrażeń były zrozumiałe. Natomiast współczesny badacz nie jest w stanie pojąć w pełni ich znaczenia bez uwzględnienia warunków społeczno-kulturowych, w których powstawały. Stąd każdy symbol należy rozpatrywać w przynależnym mu kontekście kulturowym, ponieważ tylko wtedy można właściwie go odczytać. Symbolika jest odpowiedzią na potrzeby życia ówczesnych ludzi, jest ściśle związana z „duchem czasu”. W tym kontekście znaczenie figurek odpowiada tradycji i szerszemu kontekstowi społecznemu. Dzięki temu wydają się najbardziej skutecznymi formami symboli²⁷.

²⁵ S. Petru, *Red, Black or White? The Dawn of Colour Symbolism*, „Documenta Praehistorica” 2006, nr 33, s. 203–208.

²⁶ T. Kostyrko, op. cit., s. 121–123.

²⁷ A. Wierciński, op. cit., s. 183.

Uogólniając, należy zaznaczyć, że cechą charakterystyczną współczesnych teorii jest mniejsze przywiązywanie uwagi do formy i skupienie się na określaniu struktury oraz organizacji społecznej, a także uwzględnienie relacji społecznych i uwarunkowań kulturowych, w których istotną rolę miały pełnić omawiane przedstawienia. Oznacza to traktowanie ich jako elementu określającego hierarchię i zróżnicowanie społeczne, wskazującego na identyfikację grupową i indywidualną lub odzwierciedlającego wiedzę o świecie, podlegającego cyklicznym przemianom oraz przekonaniu o łączności człowieka z naturą. Ze względu na włączenie w światopogląd oraz system informacji o zasadach organizacji świata, tworzenie i funkcjonowanie przedstawień antropomorficznych było silnie zinstytucjonalizowane i zrytualizowane społecznie, co wynika z charakteru organizacji kultury typu magicznego. Wyrażały one świadomość grupową lub indywidualną oraz obiektywizowały wiedzę społeczną. Stanowiły również spójny system znaków, który w przyszłości mógł przekształcić się w pismo. Omówione w artykule zagadnienia nie wyczerpują jednak złożoności tematu symbolizacji przedstawień antropomorficznych z okresu paleolitu. Wspólny wysiłek badaczy przyczyni się do pogłębienia wiedzy na temat systemu komunikacji w społeczeństwach prądziejowych.

Резюме

Непрямые сообщения: о значении символики праисторического искусства (на примере антропоморфических изображений в эпоху палеолита)

В этой статье обращается внимание на антропоморфические изображения в эпоху палеолита (40–10 тысяч лет назад), которые можно отнести к символическому сообщению. Их содержание не только в форме и внешнем виде, но также в месте нахождения, в контактах с другими находками, краске. Кроме того, изображения действовали в определенных культурных условиях, поэтому отражают характер и структуру социальных групп. Они могли выражать равенство или иерархию в обществе. Только когда исследователь понимает „язык находок”, он может указать их смысл.

Summary

Indirect Communication – About the Meaning of Symbols in Prehistoric Art Exemplified by the Anthropomorphic Figures from Paleolithic Era

The issue of Upper Paleolithic anthropomorphic images created 40–10 thousand years ago is one of the most mysterious themes of prehistoric art. Researchers many times tried to explain the contemporary functions of these images. The article highlights especially their symbolic character. The symbolic meanings were transmitted as images but also coded in the raw material which the figures were made of, in the place they were found, and in the

presence of the objects discovered next to them. Moreover, because the images functioned in a given time they corresponded to the contemporary social structure and social relations in cultural groups. As a result, they could express individual and collective identity, and hierarchized people. From this point of view Upper Paleolithic anthropomorphic images might be treated as a symbolic transmission. It is, however, a type of indirect communication. The meanings are hidden in symbols and to discover them we have to understand a symbolic language of excavations.